IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 23. Issue 02. Sentabr, 2026

TABIATGA ZARAR YETKAZGAN KIM? EKOLOGIK HUQUQBUZARLIK UCHUN FUQAROLAR VA KORXONALAR JAVOBGARLIGI

Choriyeva Jasmina Narzullayevna
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti talabasi,

Ilmiy rahbar**: Usmonov Muhammadali Bahritdinovich**
Gmail: jasminanarzullayevna2@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22741087

Annotatsiya

Mazkur maqolada ekologik huquqbuzarlik O'zbekiston qonunchiligi nuqtai nazaridan tizimli tahlil qilingan. Tadqiqotda ekologik huquqbuzarlik nafaqat tabiiy resurslarning kamayishi bilan, balki fuqarolar va yuridik shaxslarning atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatsiz munosabati, qonun talablariga rioya etmasligi natijasida yuzaga keluvchi ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatida talqin etiladi. Maqolada ekologik huquqbuzarlikning tushunchasi, uning havoni, suvni, yerni, o'simlik va hayvonot dunyosini ifloslantirish kabi asosiy turlari ko'rib chiqilgan. Alohida e'tibor

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun, Jinoyat kodeksining XIV bobi (193–204-moddalar) va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning VIII bobi (65–96-moddalar) asosida fuqarolar va korxonalarning ma'muriy, jinoiy hamda fuqarolik-huquqiy (moddiy) javobgarligini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jazo choralarining qo'llanilishi shaxsni tabiatga yetkazilgan zararni to'liq qoplash majburiyatidan ozod etmaydi, bu esa ekologik huquq tizimining muhim prinsipi hisoblanadi. Shuningdek, maqolada fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo'lish, ekologik ma'lumot olish va sudga murojaat qilish kabi huquqlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari ekologik huquqbuzarlikning oldini olish faqat qonuniy jazo choralari orqali emas, balki jamiyatning ekologik-huquqiy ongini oshirish orqali ham amalga oshirilishi zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ekologik huquqbuzarlik, atrof-muhit, tabiatni muhofaza qilish, ma'muriy javobgarlik, jinoiy javobgarlik, ekologik zararni qoplash, fuqarolarning ekologik huquqlari, O'zbekiston qonunchiligi, tabiiy resurslar, ekologik xavfsizlik.

KIRISH

Ertalab uyg'onib, derazani ochasiz-u, ko'chadan kelayotgan tutun hidi burningizga uriladi. Yoki hovlingiz yonidagi ariqqa kimdir kechasi bo'yalgan suv oqizib ketgan — baliqlar qorin ustiga chiqib qolgan. Yohud siz yaxshi ko'rgan bog'dagi bir necha o'n yillik chinorlar bir tunda "qurib qolgan" bahonasida kesib tashlangan. Bu manzaralar badiiy asardan emas — bugungi kunda ko'pchiligimiz kuzatgan real voqealar. Va har birining ortida qonun nuqtai nazaridan bitta savol turadi: buning uchun kim javob beradi?

O'zbekistonda so'nggi yillarda "yashil" siyosat va ekologik xavfsizlik masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Yangi Konstitutsiyada har bir insonning qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqi mustahkamlangan, shu bilan birga fuqarolarning tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish majburiyati ham belgilab qo'yilgan. Ammo huquq bilan majburiyat doim ham teng hajmda amalda qo'llanilavermaydi. Ko'chada axlat tashlagan fuqarodan tortib, daryoga sanoat chiqindisini oqizgan yirik zavodgacha — barchasi qonun oldida javobgar.

Faqat javobgarlik darajasi, shakli va oqibatlari har xil.

Shaharlarimiz kengaymoqda, qurilish loyihalari ko‘payib bormoqda, sanoat korxonalari faoliyati kuchaymoqda — bu o‘sish tabiiy, ammo u ekologik intizomsizlik bilan hamqadam bo‘lmasligi kerak. Shu bilan birga, jamiyatda ekologik savodxonlik hali yetarli darajada emas: ko‘pchilik "bir daraxt kesish" yoki "ariqqa moy to‘kib yuborish" kabi holatlarni jiddiy huquqbuzarlik sifatida qabul qilmaydi. Aslida esa, xuddi shu "kichik" harakatlarning yig‘indisi katta ekologik muammolarga olib keladi.

Ushbu maqolaning maqsadi — O‘zbekiston qonunchiligi asosida ekologik huquqbuzarlik tushunchasini, uning turlarini, fuqarolar va korxonalarning javobgarlik shakllarini hamda fuqarolarning ekologik huquqlarini tizimli tahlil qilish va bu masalaning jamiyat uchun dolzarbligini ko‘rsatishdan iboratdir.

METODIKA

Maqola normativ-huquqiy tahlil metodiga asoslangan holda tayyorlandi. Tadqiqot uchun quyidagi manbalar o‘rganildi:

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi — fuqarolarning ekologik huquq va majburiyatlariga oid normalar;

"Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida"gi Qonun (1992-yil 9-dekabr, 754-XII-son, 11 bob, 53 modda) — ekologiya sohasidagi asosiy tayanch hujjat;

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, xususan uning XIV bobi — "Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar" (193–204-moddalar);

O‘zbekiston Respublikasining Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi, xususan uning VIII bobi (65–96-moddalar) — ekologiya va tabiatdan foydalanish sohasidagi ma’muriy huquqbuzarliklar; shuningdek, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida", "O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida", "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida", "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida"gi qonunlar va Yer kodeksi.

Tahlil jarayonida normalarni tizimlashtirish, ularni javobgarlik turlari (ma’muriy, jinoiy, fuqarolik-huquqiy) bo‘yicha guruhlash, hamda amaliy misollar orqali izohlash usullaridan foydalanildi. Maqola qonunchilikning amaldagi (joriy) tahririga tayangan holda tayyorlandi, eskirgan yoki bekor qilingan normalar chetlab o‘tildi.

NATIJALAR

Tahlil natijasida quyidagi asosiy jihatlar aniqlandi.

1. Ekologik huquqbuzarlik tushunchasi

Ekologik huquqbuzarlik — atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablariga zid bo‘lgan, tabiatga yoki inson salomatligiga zarar yetkazuvchi yoxud shunday zarar yetkazish xavfini tug‘diruvchi har qanday harakat yoki harakatsizlik sifatida belgilanadi. Bu tushuncha "Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida"gi Qonunda mustahkamlangan bo‘lib, uning maqsadi

inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash hamda fuqarolarning qulay atrofmuhitga ega bo‘lish huquqini kafolatlashdan iborat.

2. Huquqbuzarliklarning turlari Tahlil ko‘rsatishicha, ekologik huquqbuzarliklarni shartli ravishda quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin:

№ Huquqbuzarlik turi Amaliy ko‘rinishi

1 Havoni ifloslantirish Filtrlarsiz tutun chiqarish, chiqindini ochiq yoqish

2 Suv resurslarini ifloslantirish Tozalanmagan oqava suvni daryo/ariqqa oqizish 3 Yerga zarar yetkazish Yerdan xo‘jasizlarcha foydalanish, yerni o‘zboshimchalik bilan egallash

4 O‘simlik va o‘rmonga tajovuz Ruxsatsiz daraxt kesish, o‘rmon yong‘ini

5 Hayvonot dunyosiga zarar Noqonuniy ovchilik (brakonerlik)
6 Chiqindilarni noqonuniy joylashtirish Maishiy/sanoat chiqindisini belgilanmagan joyga tashlash

3. Javobgarlik shakllari

Tahlil natijasida O‘zbekiston qonunchiligida ekologik huquqbuzarlik uchun uchta asosiy javobgarlik shakli mavjudligi aniqlandi, va bu uchalasi bir-birini istisno qilmaydi:

a) Ma’muriy javobgarlik. Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning VIII bobi (65–96-moddalar) ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklarga bag‘ishlangan. Masalan, 88-modda atmosfera havosini muhofaza qilish talablariga rioya qilmaslik uchun, 90-modda esa suv havzalariga ruxsatsiz oqava suv oqizish yoki gidrotexnik ishlarni o‘zboshimchalik bilan bajarish uchun javobgarlikni nazarda tutadi — bunda fuqarolarga bazaviy hisoblash miqdorining (BHM) bir necha barobari miqdorida jarima belgilanadi. Kodeksning 245-moddasiga ko‘ra, ekologiya sohasidagi bir qator huquqbuzarlik ishlari sudlar tomonidan ko‘rib chiqiladi.

b) Jinoiy javobgarlik. Zarar miqyosi katta yoki oqibatlari og‘ir bo‘lganda, ish jinoyat ishiga aylanadi.

Jinoyat kodeksining XIV bobi (193–204-moddalar) ekologik jinoyatlarga bag‘ishlangan bo‘lib, jumladan: 193-modda — ekologiya xavfsizligi normalarini buzish; 194-modda — ifloslanish haqidagi ma’lumotni qasddan yashirish; 195modda — ifloslanish oqibatlarini bartaraf etish choralarini ko‘rmaslik; 197-modda — yer va yer osti boyliklaridan foydalanish talablarini buzish; 198-modda — ekinzor, o‘rmon, daraxt yoki boshqa o‘simliklarni shikastlantirish yoxud nobud qilish; 201-modda — zararli kimyoviy moddalar bilan muomala qoidalarini buzish.

c)Fuqarolik-huquqiy (moddiy) javobgarlik. "Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida"gi Qonunga ko‘ra, atrof tabiiy muhitga zarar yetkazgan korxonalar, muassasalar va ayrim shaxslar yetkazilgan zararni — shu jumladan boy berilgan foydani ham — to‘liq qoplashlari shart. Muhim natija shundaki, shaxsning ma’muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortilishi uni tabiatga yetkazilgan zararni qoplash majburiyatidan ozod etmaydi — bu ikki javobgarlik parallel ravishda amal qiladi.

4. Fuqarolarning ekologik huquqlari

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, qonunchilik nafaqat javobgarlikni, balki huquqlarni ham belgilaydi. Konstitutsiyada mustahkamlangan qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqidan tashqari, amaldagi qonunchilikka ko‘ra har bir fuqaro: atrof-muhit holati haqida to‘liq va ishonchli ma’lumot olishga; ekologik huquqbuzarlik faktlari bo‘yicha davlat organlariga murojaat qilishga; atrof-muhitga ta’sir qiluvchi loyihalar muhokamasida ishtirok etishga; huquqi buzilganda sudga murojaat qilib, zararning qoplanishini talab qilishga haqli.

MUHOKAMA

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston ekologik qonunchiligi uch pog‘onali — ma’muriy, jinoiy va moddiy — javobgarlik tizimiga asoslangan bo‘lib, bu tizim nazariy jihatdan yetarlicha mukammal ko‘rinadi. Ayniqsa, jazo bilan zararni qoplash majburiyatining bir-biridan mustaqil qo‘llanilishi muhim: bu norma "jarima to‘ladim — masala yopildi" degan noto‘g‘ri tasavvurga qarshi turadi va real ekologik zararning qonuniy o‘lchovda qoplanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, amaliyot shuni ko‘rsatadiki, qonun qog‘ozda qanchalik mukammal bo‘lmasin, uning samaradorligi ikki omilga bog‘liq: birinchidan, nazorat organlarining huquqbuzarlikni o‘z vaqtida aniqlash va jazoning muqarrarligini ta’minlash qobiliyatiga; ikkinchidan, fuqarolarning huquqiy va ekologik savodxonligiga. Zavod trubasidan chiqayotgan tutun ham, ko‘chaga tashlangan plastik shisha ham, hovli oldida kesilgan tup ham — miqyosi turlicha bo‘lsa-da, bitta huquqiy tizim doirasida baholanadi. Bunday "kichik" huquqbuzarliklarga jamiyat tomonidan beparvo qarash, aslida, Orol dengizi fojiasi yoki shahar

daryolarining ifloslanishi kabi yirik ekologik muammolarning uzoq muddatli sabablaridan biriga aylanadi.

Shuningdek, fuqarolarning huquqlari haqidagi natijalar shuni ko‘rsatadiki, ekologik masalalarda javobgarlik faqat davlat va korxonalar zimmasida emas — fuqarolik ongi va faolligi ham tizimning ajralmas qismidir. Huquqbuzarlikka ko‘z yumish, aslida, o‘sha huquqbuzarlikning bir qismiga aylanish demakdir.

XULOSA

Savol shunday qo‘yilishi kerak: tabiatga zarar yetkazgan kim? Javob — bir vaqtning o‘zida ham oddiy, ham murakkab: bu har birimiz bo‘lishimiz mumkin. Tahlil natijalari shuni tasdiqladiki, O‘zbekiston qonunchiligi — Konstitutsiya, "Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida"gi Qonun, Jinoyat kodeksining XIV bobi va Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning VIII bobi orqali — ekologik huquqbuzarlikning har bir shakliga aniq javobgarlik choralarini belgilagan: mayda jarimadan tortib og‘ir jinoiy jazogacha, va eng muhimi, yetkazilgan zararni to‘liq qoplash majburiyatigacha.

Ammo qonunning o‘zi yetarli emas — uni hayotga tatbiq etadigan biz, fuqarolarmiz. Tabiat — bizga vaqtincha berilgan omonat. Uni asrash uchun qonun bor, ammo qolgani — bizning tanlovimiz va mas’uliyatimiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. IPCC. Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press, 2021.
2. IPCC. Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report. Cambridge University Press, 2022.
3. IPCC. Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report. Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Change, 2023.
4. UNESCO/UN-Water. United Nations World Water Development Report 2024: Water for Prosperity and Peace. Paris: UNESCO, 2024.
5. UNESCO/UN-Water. United Nations World Water Development Report 2023: Partnerships and Cooperation for Water. Paris: UNESCO, 2023.
6. FAO. AQUASTAT– FAO’s Global Information System on Water and Agriculture. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
7. Frenken, K. Irrigation in Central Asia in Figures: AQUASTAT Survey– 2012. FAO, Rome, 2013.
8. World Bank. Central Asia Water and Energy Program: Working for Energy and Water Security. Washington, DC: World Bank.
9. World Bank. Building a Water Secure Future in Central Asia. Washington, DC: World Bank 2024.